

DOBOS ISTVÁN

Példázat és emlékezés*

A CSALÁDTÖRTÉNET ÚJRAÍRÁSA MÓRICZ ZSIGMOND ÉLETEM REGÉNYÉBEN

Az önéletrajzi én létezésének színtere. Retorika és reprezentáció

A könyv első fejezetének címe *Csécse, Boldog sziget* szokványos azonosítást tartalmaz a szülőfalu, s a gyermekkorral elsüllyedő boldogság szigete között. Az *Életem regénye* nyitányában azonban fel kell figyelnie az olvasónak arra, hogy tropologikus át-helyeződések rendszere jeleníti meg a születési helyet. A település nevét a mozgalmasságot is magában foglaló természeti létezővel, a vízzel körbevett szigettel azonosítja az a megnevezetlen elbeszélő, akinek a hangjához az elbeszélésnek ezen a pontján még nem rendelhető arc. A személytelen nézőpontból elvégzett leírás minden elemében naturalizál¹, s így magában foglalja az antropomorfizmus megfordítását, mely a toposzhoz társuló szimbolikus jelentéseket is mozgásba hozza. Egymásból kifejlő hasonlatok, képek, metaforikus alakzatok rendszere *alkotja meg az elbeszéltek színterét* a nyitó képben. A tropológiai mozgás a település téralakzatai és a természeti létezők között létesít kölcsönös cserét. A fútca átváltozik folyóvá, amellyel párhuzamosan rohan a Tisza. Az összepréselt házhelyeket összebújt lovakhoz hasonlítanak, kifejezve a benne élők egymásrautaltságát. A földet ostromló víz pusztító erejének semmi sem tud ellenállni. A korai feltámadás groteszk látomása, a temetőt elárasztó folyó színén sodródó koporsók látványa azt sugalmazza, hogy a természet vak erőivel szemben a holtak éppoly tehetetlenek, mint az élők, akiknek a házhelye ravatalhoz hasonlít: „Elöl van a feje alja, az út felől, a lakóház, evvel egy fedél alatt a lóistálló és marha ól. De szemben van a nyári konyha s az apróbb állatok hajléka, sertés, baromfi. Az udvart hátul kettévágja a csűr, melyen szekérrrel át lehet hajtani s hátul a konyha és gyümölcskert. Így van az egész országban, az egész parasztvilág ilyen gondosan be van rendezve, hogy a legkisebb helyen elférjen: igen soká kell neki, ivadékról ivadékra ugyanazon a szűk fészken költeni: különös, hogy semmi sem mutat arra, hogy itt vidám embertermelésre kell berendezkedni. Mintha evvel a mai nemzedékkel le volna zárva az élet, nincs tovább hely újak számára.” (Móricz 1953, 23)

A fenyegetettség és a pusztulás képzetei összegződnek ebben a nyitó képben, holott itt az önéletrajzi elbeszélés jellegzetes szerkezeti megoldása valósul meg, vagyis az eredeti kezdetekig, a születésig történő visszahátrálás. A birtokos személyraggal ellátott élet regénye az elkerülhetetlen halál, pontosabban az idő megfordíthatatlanságának a kinyilvánításával indul. A szülőhely megidézése készíti elő az *Életem regénye* nyitányában az elbeszélő önéletrajzi személy születését, miközben az elbeszélő történelmi távlatot érvényesítve előrevetíti az egymást váltó nemzedékek folytonosságának a megsza-

* A tanulmány részlet a szerző *Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban* címmel készülő monográfiájából

kadását: „Mintha evvel a mai nemzedékkel le volna zárva az élet, nincs tovább hely újak számára.” (Móricz 1953, 23)

A regényes önéletrajz három részből áll, az alcímekben az élet színtereire termé- szeti metaforák kapcsolódnak, amelyek a példázatszerű emlékezés jelentésének az ösz- szegzésére hivatottak, de a közbejövő életrajzi diskurzusok következtében a retorikus szinten létrejövő kapcsolatok aláássák a reprezentáció mimetikus trópusainak jelen- tését.

A családtörténet helyreállítása és újraalkotása.

Közbejövő diskurzusok és önértelmező alakzatok

Az önéletrajzi elbeszélő személyes visszaemlékezéseit nem pusztán kiegészítik, s időben elmélyítik levéltári, településtörténeti kutatásai, de a forrásszövegek elemzése és a családtörténet elbeszélése egyenrangú, s egymást átható tevékenységnek számít az *Életem regényében*. Mindkettőről elmondható, hogy az időbeli távolság áthidalása a jelen és a múlt közötti párbeszédet igényli, mivel a saját hagyomány nem adottságként mutatkozik meg, hanem elsajátításra vár az értelemkeresés jegyében. Az önéletrajzi el- beszélő az értekező szerepkörében a rá hagyományozott történelmi emlékek felszaba- dítására vállalkozik. A forrásszövegek jelentése ugyanis korántsem magától értetődő, a hagyomány elsajátítása értelmezést igényel. Saját családregegyének történészeként az önéletrajzi elbeszélő a jelen és a múlt távlatának szembesítésével próbálja hozzáférhe- tővé tenni a „talált” történelmi hagyatékot: „Hogy kell azt érteni, hogy a 16. századi adóösszeírásban Csécse másfél adózó telekből áll, a szomszéd Milota négyből és a má- sik szomszéd, Kóród hat és félből? Mikor ma, az 1930-as statisztikai népszámlálásban Csécse lakossága 371 lélek, Milotáé 1030 s Tiszakóródé 1195.” (Móricz 1953, 23) Az önéletíró szemléletére jellemző, hogy történelmi magyarázatai eleven élettapasztalatok- ból, s a környező világ szemléletéből indulnak ki. „Milyen titokzatos erők működnek a parasztleletben, hogy harminc nemzedéken át annyira egy arányban, stílusban és tör- vényvel élnek?” (Móricz 1953, 23) – teszi fel a kérdést a visszaemlékező. Úgy látszik, hogy az áthagyományozott szokásrendszernek tulajdonít meghatározó szerepet az életforma továbbélésében.

Az önéletírás kitérőkkel előre haladó szövegalakítására jellemző, ahogy a törté- nelmi értekezés visszahajlik a családtörténeti elbeszéléshez, amennyiben a szaporodás szigorú rendjével magyarázza a falusi élet változatlanágát. Fel kell ismerni e szöveg- helyen a megjelölt ok lehetséges metafiktív szerepkörét. E nézetből ugyanis a születés- szabályozás magára a kibontakozó elbeszélésre is vonatkoztatható, melyben az önélet- rajzi én megszületésének az elhalasztása tapasztalható meg több szinten: először is szó szerinti értelemben, az elbeszélő történet szereplőjére vonatkoztatva, másodsor a sze- mélyes önértelmezésre vállalkozó önéletrajzi én nyelvi megjelenítését illetően, hisz az eddigiekben személytelen látószög birtokosaként, s értekezőként lépett csak fel, har- madrészt az elmaradt én-formájú regénykezdet értelmében, amelynek feltétele el- beszélő és elbeszélő én azonossága. A tulajdonnév a nyelv rámutató, megnevező, iden- tifikáló szerepét valósítja meg, amennyiben a jelölőhöz egyetlen jeltárgy rendelhető, mely egyértelműen azonosítható. A falusi létet keretező idő és tér, s a benne élők vál- tozatlanágának történeti értelmezéseivel bizonytalanná válik a tulajdonnév nyelvi modelljének működése az *Életem regényében*: „itt nem születnek messze szárnyaló ál- mok; innen nem távozott el, ezekből a párhuzamos szűk telkekből egy família sem

szerencsét próbálni. Ugyanazok a nevek járnak iskolába, s vannak beírva a telekkönyvbe ma, akik harminc éve és hatvan éve, minden nemzedék ezeket a neveket újítja.” (Móricz 1953, 24) A nyelv utaló, azonosító szerepének korlátozottsága általában véve is maga után vonja a referencialitás gyengülését a műben, amely már a címével is az önéletírás és a regény kétféle fikcionalitásának az együttműködését jelzi előre.

A jelölőnek a jelrendszeren kívüli valóságra történő vonatkozathatósága, különösen annak társadalomtörténeti, szociológiai nézőpontból végrehajtott értelmezése korántsem magától értetődő az *Életem regénye* nyitányában. Sem a tropológiai helyettesítések rendszerét működésbe hozó leírás, sem pedig a véletlenszerűen felszínre került, ám elhomályosult értelmű történelmi források felől nézve. Ebben a szövegtérben az önéletrajzi elbeszélő közvetlen megnyilatkozása, színrelépése éppenséggel tovább gyengíti a leképezés-elvű olvasói elvárásokat. Az önéletíró emlékezet és képzelet elválaszthatatlanságát sugalmazza, amiből nemcsak a felidéző és a felidézett gyermeki tudat megszüntethetetlen különbségére lehet következtetni, de az önéletrajzi hitelesség fogalmának az átértékelésére is: „Ez a két ház már kisdíák koromban feltűnt nekem, különös fekvésével, s a debreceni kollégiumban megindított diákfantáziával és szépen fejlődő egocentrikus világrend-építéssel kivételes szerepet szántam nekik.” (Móricz 1953, 24) A szövegvilág történeteszerű narratív elemeinek a valóság elvileg sem az elbeszélés előtt megtörtént események felől igazolható. Beszédes tény, hogy Janka, az önéletíró felesége, aki polgári háttérrel rendelkezik, s teljesen ismeretlen számára a paraszti életmód, először életében férje családjánál jár parasztházban, s „nagyon meglepte és valósággal megdöbbenette, hogy ezek valósággal rokonaim. En nagyon szerettem a múltról beszélni, de azt úgy hallgatta, mint valami mesét, s többet tulajdonított a fantáziámnak, mint az emlékeimnek.” (Móricz 1953, 256) Az önéletírás és a regény kétféle valószerűsége érvényesül az *Életem regényében*. Jellemző az önéletrajzi elbeszélő szemléletének kettősségére a látható és a nem látható, a kimondott és a ki nem mondott, a megmagyarázható és a titokzatos együttléte. A település térbeli alakzataiban számára láthatóvá válik, külsővé lesz „valami titokzatos, soha ki nem mondott, fel nem fedezett ősi rend” (Móricz 1953, 24).

Az önéletíró adatokat gyűjt hiányos családtörténetének a helyreállításához. Mások elbeszélésének hallgatójaként és lejegyzőjeként a szájhagyomány útján továbbadott emlék-töredékek összeillesztésére tesz kísérletet. Két ellentétes természeti alkat rejtélyes találkozásából született személyiségének az eredetét kutatja az oknyomozó regényekből ismert elszántsággal. A régész aprólékos munkájával próbálja kiegészíteni hároméves korában árvaságra jutott apja családtörténetének a hiányzó elemeit. Minden fennmaradt apró részletet egyforma figyelemben részesít, mert nem tudhatja, hogy az emlékezet helyreállításában melyik darabnak lehet jelentősége. A családi genealógiát amennyire csak lehetséges nevekkal, helyszínekkel, személyi adatokkal mutatja be. Az eredet nyomainak összegyűjtése, s lehető legrészletesebb közzététele a várhatóval szemben ellentétes hatást vált ki az olvasóban. Az ősökre vonatkozó adatok katalógus-szerű lejegyzése idővel szinte áttekinthetlenné válik, mivel az önéletíró mások beszédét pusztán közvetíti, nem rendelkezvén az értesülések halmazán belül a különböző adatok közötti összefüggésekkel. Az önéletíró bizonytalanságára vethetnek fényt az adatközlők függő beszédben visszaadott szavait bevezető megjegyzései, amelyek kivétel nélkül viszonylagossá teszik az idézőjelekkel ellátott közleményt: „Edesapám testvérnénje, Borca néném – a Boldog Ember anyja – tudomása szerint apámnak a nagyapja, Móricz Ferenc jött Kőmöröből házasodni Csécsére. Elvette Pap Máriát, Pap

Están lányát, s a házuk az volt, ahol apám született s nőtt, a mai iskola telkén. Ez a Móricz Ferenc, vagy inkább Mórutz, vagy Mórutz Lukács Ferenc a jánki gróf dézsmása volt ... Ennek a Ferenc dédapámnak a fia, Mihály, a nagyapám, még a jobbágyidőkben, 1843-ban házasodott. Március elsején. Ez meg Kóródra ment feleségért s elvette Farkas Zsuzsannát, akinek Lengyel Pál volt a »nemzőapja«, ahogy Borca néniem kidagolta: »a nagyanyámnak szeretője volt Lengyel Pál hajósmester.« (Móricz 1953, 25) A »tudomása szerint» fordulattal bevezetett visszaemlékezésben elbeszéltek megtörténtének igazolására nem létezik referenciális, csakis verbális mód, s ezt a döntést elsőként a szereplő megnyilatkozását mérlegelő elbeszélő hozza meg. A fenti idézetben regény és önéletrajz határainak az átjárhatóságára hívhatja fel a figyelmet a mesélő személyét azonosító kiegészítő megjegyzés: »Edesapám testvérnénje, Borca *néniem* – a Boldog Ember *anyja* – tudomása szerint.« (Az én kiemelésem, Móricz 1953, 25) Fel kell figyelni arra, hogy az értelmező közbeékelés következtében a rokonsági fokozat kétértékűvé válik, holott a származástörténet rekonstrukciójában ez korántsem lehet tetzőleges. A hosszadalmas névsorolvasás végső soron az önéletrajz azonosságátudatának a megerősítését szolgálja, aki büszke apjára, mert árvaként képes volt függetlenné válni, s felemelkedni: »Igy a »jöttment« dézsmás fia, meg a »jártas-köttes« hajósmester lánya valami frissebb és pezsgőbb vért hoztak, mintha a falu megüledett, megáporodott vére keveredett volna.« (Móricz 1953, 25) Az efféle élettani magyarázat már a tizenkilencedik század végén is közhelyszámba ment. Az *Életem regényében* viszont mintha megkettőződne a hang, s ez a nyelvhasználat a népi tudatvilág hiedelmeit megszólaltató elbeszélő önéletrajzi énhez tartozna, akitől különbözik a visszatekintő elbeszélés szerveződéséért felelős önéletrajzi én. Elmondható, hogy valójában sok nyelv szólal meg az emlékezésben, s a jelentőfolyamat elemzésében ezt a körülményt különös gonddal érdemes figyelembe venni.

A többnyelvűséget a leírásokban megfigyelt tropológiai működés készíti elő, de döntő részben nyelvi változatok újraalkotásával éri el az önéletrajz, aki megszólaltatja a népi történetmondó hangját, sőt, »odahallgat» a szóbeszédre is. Hasonlóképpen kiaknázza a gondos levéltári kutató, az alkattan szakértője, a néprajzos, a településtörténetész nyelvben rejlő mimetikus lehetőségeket, amelyek a nem fiktívként feltüntetett önéletrajzi adatok referenciális hatásának felkeltését szolgálják. Az önéletrajzi elbeszélőhöz viszont saját, megkülönböztethető hang nem rendelhető – legalábbis a szülők származását, tehát az elbeszélő világrajövetelét megelőző időszak részletező leírásában –, s így az eredet felé utat nyitó nyelvek együtthangzása gyengíti a jelölőnek a jelrendszeren túli valóságra való vonatkozathatóságát, s ily módon az *Életem regénye* leképezés-elvű olvasásának a lehetőségét.

Az *Életem regénye* már a nyitányban hangsúlyozza az elbeszélésben létesülő világ nyelvi-retorikai feltételezettségét, hisz mindjárt az eredethez visszanyúló regénykezésben beszédváltozatokat vonultat föl. Az is megfigyelhető, hogy az önéletrajz a beszéd tárgyhoz nyelvi szerepet választ. Számára a különböző hangnemek, sőt, nyelvi világok az önmegmutatkozás közegeként szolgálnak. Példaként említhetem, hogy az anyai ág bemutatását megszólaltató kezdetleges nyelv megfelel az elhalványult családi emlékezetnek, ugyanakkor kifejezi az odatartozás vágyát, hisz az önéletrajz ragaszkodik e szegényes örökséghez, ezzel magyarázható nyelvhasználatának hasonulása: »Özveggy Pallagi Józsefné, a nagyanyám. A csécei pap lánya. Annak a Nagyvárad Nyilas Józsefnek a lánya, aki éppen akkor halt meg, mikor a lánya özvegyen maradt. Egy év két férfit vitt el: a beregújfalusi papot, a nagyapámat s rákövetkező tavasz a nagyanyám

apját, a csécsi papot. Így lett özvegy papné, fiatalon, harminckét éves korában a nagyanyám; öt árva gyerek maradt rá és hatvan hold Beregújfaluban. Haza vágyott a szülőfalujába, ahol egyetlen testvére, Nyilas István, a papfiból lett gazda élt, gazdagon nőszülve, s a bátyja szerezte meg neki ezt a különös telket és házat, mely oly árva magánosságban, vagy úri zárkózottságban állott, mint szemben, a falu túlsó végén a Móriczporta.” (Móricz 1953, 26)

Nehezen egyeztethető össze a ténylegesen megtörtént események elbeszélésének önéletrajzi elvárásával a fikcióalkotás szabadságának képzetait felszabadító hang megszólaltatása, amely a történetmondás alakítottságára irányítja a figyelmet: „A csécsi papháznak is megvolt a maga regénye, s ez a regény indította el a további életregényeket.” (Móricz 1953, 32) A szépirodalom szabályait követő élet lehetőségének nyitva tartásával az önéletíró azt sugalmazza, hogy a mesélés bizonyos értelemben saját törvényeinek engedelmeskedik, s nem a valóságos életesemények tényleges alakulását követi: „Így szólt a családi kisebb legenda, melynek később bővített kiadása is kiderült.” (Móricz 1953, 33)

Az ismétlések is az önéletírás szövegszerű alakítottságára hívják fel a figyelmet. Az árvaság több változatban íródik a regényes önéletrajzban. Árva az önéletíró anyja és apja, de árva lányt vesz feleségül a nemesi levelet birtokló anyai nagyapa, az öreg csécsi pap, aki: „beleszeretett Isaák Gáspárnak nevelt leányába, a híres regényű Isaák Ferenc árvájába.” (Móricz 1953, 32) Anyai dédanyja főispánkisasszonyként ment hozzá a báróivadék huszártiszthez Isaák Ferenchez, akinek az árvája lett anyai nagyapja felesége. Az az emlék is él, hogy német ajkú anyai dédanyja özvegyen maradt öt lánnyal, s második házasságából születik anyai nagyapja. Ismétlődő elem, hogy a pap ivadékok paraszti származásúakkal házasodnak, tehát nem kivétel Móricz Bálint beházasodása az özvegy papné családjába. Az anyai nagybácsit, „Istvánt, a család kedves Pistabácsiját ...az apja házasította meg, a leggazdagabb parasztlányt vétette el vele, s ezzel megvetette a Nyilasok későbbi vagyonának alapjait.” (Móricz 1953, 34)

A legenda szemléleti elemeinek beszüremkedése az elbeszélésbe nem szünteti meg a genealogikus sémát, de elbeszélés változatok sokaságát hívja létre, s ezáltal a történetek fikatív vonatkozhatóságát hangsúlyozza, amennyiben azok az emléket hordozó közbejövő diskurzusok termékeinek mutatkoznak: „A legendában benne van, hogy Nyilas József feleségét egy szál ruhában vitte el: »csak azt ne tette volna«. De viszont az az emlék is él, hogy megkapta a cserfalvai részbirtokot, húsz holdat, – csak ennyit, mert nagyanyám keserű szavai szerint »Kossuth elvette a birtokot s odaadta a parasztnak« s így utánuk csak a kúria maradt húsz hold földdel összesen s mikor nagyanyám éppen csetfalvai papné lett, ezt a földet sem ő örökölte, hanem az öccse, István ... De még most csak ott tartunk, hogy Nyilas József lakodalmán...” (Móricz 1953, 33) Végső soron irodalomról szóló irodalom képzetét kelti, s az emlékezés nyelvi feltételezettségét hangsúlyozza a többszöri közbeékelés és távlatváltás, a különféle megnyilatkozások eltérő betűtípussal történő idézése, a találkozó nyelveket ellenőrző beszélő megjegyzése a fenti szövegrészletben. Az önéletrajzi elbeszélő önértelmezéseiben hangsúlyozza, hogy jómaga átveszi, továbbadja az áthagyományozott emlékeket. Ebből viszont az következik, hogy nem vállal személyes felelősséget az elmondottak hitelességéért, s ez voltaképpen egyet jelent az önéletrajzi szerződés felfüggesztésével. Anyai dédapját a későbbi debreceni püspök eltávolíttatja a községből, s a császár elé idézteti Bécsbe: „A családi legenda erre vonatkozó capituluma szerint azért, mert valami úrbéres pörben az uraságokkal szemben a nép pártjára állott.” (Móricz 1953, 33) Az önéletíró nyom-

ban többszörösen elbizonytalanítja ezt a feltételezést: az anyai dédapja ugyanis alig értett valamit német nyelven „és az audientiumra semmiféle okirati bizonyosság nincs” (Móricz 1953, 33).

Identitás és kulturális idegenség. Az emlékezés példázatszerűsége

A leszármazási rend jelképes értelme már a nyitányban felsejlik. Két ház ténylegesen és jelképesen is kiemelkedik a falu világából: „Anyám háza a keleti: ez a fészek, az eredet, az ex oriente lux. Apámé a nyugati, a jövő, a kultúra iránya ... s mennyire meghatott, hogy mikor később visszakerültem a faluba, ahonnan hatéves még nem voltam, mikor elvittek, mint nagyobbacska diák meglelkesülten vettem tudomásul, hogy az apám elhagyott házából lett a község iskolája.” (Móricz 1953, 24) Az önéletrajzi elbeszélő az oknyomozó regényekhez hasonló várakozást keltve keres magyarázatot eltérő származású, ellentétes alkatú és gondolkodású szülei házasságára, s így saját születésére is, mely számára megfajított talány. A szülői hagyaték tárgyiasult emlékeiben kifejeződő szimbolikus tartalmak megfajított reméli szüleitől örökölt természetének a megértését. Ezzel magyarázható, hogy az önéletrajzi a családregegyekben megszokottnál jóval nagyobb mértékben vállalkozik apja és anyja leszármazási rendjének a tanulmányozására.

A szülők eltérő származásának kifejezésére használt térbeli metonimiák és mozgásképzetek összeillesztése önmagában tökéletesen zárt, mivel a szerkezet minden eleme illik egymáshoz: „A Móriczok a mélységből emelkedtek fel odáig, hogy a napnyugati portán a falu irányadó szintjéig feljuthattak. A Pallaghyak a magasból ereszkedtek egyre jobban le, míg végre odáig süllyedtek, hogy nívójuk már beleolvadni látszott a keleti telken, a falu szürkeségébe.” (Móricz 1953, 25) A felemelkedő apai család keleten helyezkedik el, a felkelő Nap égtáján, az alászálló anyai ősök napnyugaton találnak helyet maguknak.

Az önéletrajzi elbeszélő rendszeresen az elektromosságban kölcsönözött fogalmak segítségével ad magyarázatot ellentétes természetű szülei titokzatos, ugyanakkor a fizika törvényeinek mintegy engedelmeskedő, sorsszerű házasságára: „S akkor jött a két pólus közötti érintkezés, mely az apám energiáját arra használta, hogy felrobbantsa a Pallagi-csoportot s a szélrózsa minden irányába dobja szét őket, hogy aztán az a fertőzés, amit viszont ő kapott a Pallagi-pólustól, az ő falubeli életét is megszüntesse s explodált a Móricz-sors is, hogy kirepüljön a család a világba.” (Móricz 1953, 25)

Az apa nem hajlandó, s voltaképpen nem is képes tovább adni a családjáról őrzött emlékeket, hisz hároméves korában maradt árván, s ősei emlékét nem tisztelte durva beszédű mostohaapja. E gyermekkori megaláztatása is oka lehet annak, hogy meg akarja szakítani a családtörténeti elbeszélést. Másfelől az apa némasága az alacsony származás elhallgatásának szándékát is jelentheti. Az önéletrajzi voltaképpen saját születésének titkát akarja megfejteni, ezért fontos számára, hogy megismerje az apai ág leszármazási rendjét. Arra kényszerül, hogy minden elejtett szót összegyűjtve újraírja a rokonság emlékezetében megőrzött kistörténeteket. A családi emlékezet fölnyitásától reméli a hagyomány megszakadt folytonosságának helyreállítását.

Az *ismétlések* a történetmondás *példázatoságát* is felerősíthetik az *Életem regényében*. Az értekező szerepkörében az önéletrajzi a takarékoságban, a napi szükségletek kényszerű előteremtésében jelöli meg a paraszterkölc és a „fixfizetéses papi morál” közötti alapvető különbséget. Az önéletrajzi szemléletére jellemző, hogy az erkölcsöt

azonosítja az életmóddal, s bizonyos értelemben szembeállítja a szellemi tevékenységgel. Rituális felavatási jelenetben képzei el a paraszti morál felülkerekedését az értelmiségi hivatástudaton. Anyai nagybácsija özvegyen maradt nővére gyerekeiből béreseket nevel, mivel megfogadja apja intelmét, aki miután hazahozatja második sáros-pataki fiát új hivatást jelöl ki számára: „Ne tanulj. Légy buta, mint a hat ökröd.” (Móricz 1953, 34) Az önéletíró felmagasztalja dédapja döntését, s nagyanyja testvére oldalára áll, aki tudatosan szakítja meg a családban a papi hagyomány folytonosságát. A visszatekintő lelkesült szavai nem hagynak kétséget erős érzelmi kötődését illetően, mert kétségkívül *eszményíti* paraszti életformát választó őseit: „Hát ezt a középosztály gyermekei nem értik meg. Nagyanyám a papi ház erkölcsi szemléletét hurcolta magával. Ő Pista öccsét ugyanannak akarta tekinteni, aki ő maga volt. Idealizmust várt tőle. Humanitást és segítő kezet. Pedig mikor az apja, a pap, romantikus lendülettel égre tartotta a fiát s azt mondta: légy paraszt ... akkor el volt döntve, hogy csak úgy lehet paraszttá, ha átveszi a paraszterkölcöket. A paraszterkölcös pedig mást diktál, mint a fixfizetéses papi morál.” (Móricz 1953 34) Az emlékező kérlelhetetlenül továbbadja a papi hivatást gyakorló elődei erkölcsi vétségéről szóló híreszteléseket, s még anyja emlékét sem tartja teljesen tisztán, amikor közreadja apja homályban maradó bűnéről tett vallomását: „Csetfalván azt mondták még nekem az öregek, hogy »Pallagi pap? Emlékszünk rá, megfizette Ujhelyi, egy bornyas tehénnel, hogy a falu ellen szavazott«. Meg voltam döbbenve s megkérdeztem édesanyámat. Ő elvörösödve és szemérmes igazságérzetében megbántva sikoltott fel: – Ujhelyi volt a földbirtokos, annak a gyerekeit tanította édesapánk, és a végén nagyon meg volt sértve, hogy csak egy rügött bornyút kapott a sok munkájáért.” (Móricz 1953, 35)

Az önéletíró itt az eset hitelességét az emlékezők eltérő értelmezői távlatainak szolgáltatja ki, s eldöntetlenül hagyja, melyik tekinthető számára érvényesnek. Az idegen tapasztalat elsajátítására tesz kísérletet, amikor az anyai ősök értelmiségi ágával szembeni idegenkedését úgy próbálja megérteni, hogy feltételeesen fogadja el az őket terhelő elbeszéléseket, más változatokat is számításba vesz, amikor mérlegeli az erkölcsi tanulságokat: „Tegyük fel, hogy édesanyám mindent pontosan és jól tudott s az ő apja valóban károsodott, ahelyett, hogy nyert volna az úrfiak tanításával. Mindegy a paraszt-fantázia bizony torzít és nagyít abban az irányban, ahogy neki érdeke. De ha még úgy veszi is, ahogy történt, az ő szemében az nem ellenszolgáltatás, hogy a paphoz lejárnak az úrfiak tanulni s ezért ő egy borjút kap. A paraszt jól tudja: milyen munkába kerül egy bornyúnak a nevelése s ez a pap ilyen kényelmesen kapott bornyút?” (Móricz 1953, 35) Itt a másik véleményének meghallása az elbeszélő elfojtott erkölcsi ítéletének a kimondását teszi lehetővé. Az anyai nagyapa erkölcsi vétsége megbocsátást nyer, de bűnként való értelmezése is beíródik az önéletrajzi elbeszélésbe. Ezt a leleplezés vágyának elrejtésével teszi lehetővé az önéletíró, amikor mérlegeli az özvegy papné lányával szembenálló másik „pólushoz” tartozók szempontjait: „A pap nem abból vásárolt, amit az állatai gyarapítottak ... Helyzeti erő állott rendelkezésére, ami a parasztnak soha. Már az maga, hogy a pap tudott kölcsönt kapni s hitelt, lehetővé tette neki a gyarapodást. Ellenben Nyilas Istvánnak, mivel valóságos paraszt volt, semmi más nem állott rendelkezésére, csak a maga két keze munkája.” (Móricz 1953, 35)

Az önéletíró homodiegetikus, egyes szám első személyű szereplői elbeszélését rendre heterodiegetikus elbeszélésmód váltja fel, tehát harmadik személyű, külső nézőpontú, a történeten kívül álló narrátori megnyilatkozás. Az efféle beszédmód és nézőpontváltás felfogható a papi hivatást gyakorló ősök ivadékaival szembeni idegenke-

dés jelzéseként: „az özvegy papné földjeit is ő művelte s ellenszolgáltatásként használhatta fel a fiúk munkaerejét.” (Móricz 1953, 35) Eldöntetlenül hagyja az önéletíró a kérdést, hogy nagyanyja és testvére közül kinek kellene megbocsátani a másiknak. Vajon az özvegy papné tartozik-e hálával gazdálkodóvá lett öccsének, aki anyagi örökséghez akarta hozzásegíteni az árván maradt gyerekeket, vagy éppenséggel az anyai nagyanyja érdemtelenségért, amiért kétségbeesetten küzdött azért, hogy gyerekeinek szellemi örökséget adjon, s öccsére kevés felelősséget hárítva nagylelkűen magára vette az önvád terhét.

Az anyai család légkörében leplezetlen idegenséggel időzik a visszaemlékező, a másik pólus megjelenítése viszont a teljes azonosulás lehetőségét kínálja fel számára: „Ebbe a megsavanyodott, megáporodott és mozdulatlan levegőbe lépett be az édesapám. Belépése olyan volt, mintha a fagyoszentek északsarki levegőjébe egy déli, hőszóhozó áramlat rohan be és hamarosan átalakítja az egész atmoszférát. Apámnál más volt minden. Mások voltak a jellemek, az életfelfogás, a kötelező múlt, a cselekedetek stílusa.” (Móricz 1953, 37) A magasztalástól a lelkesült dicsőítésig terjedő fokozatokon belül maradványok a beszéd apjáról, de az emlékezés ellenpontosító szerkezetében éppen a rendszerbe nehezen illeszkedő elemek válnak jelentőssé. Az önéletíró mintha megértené a sejtelem, hogy e két merőben különböző világ összemérhetetlen. Szemléletként választott példájában azonban nem nyelvi világok, gondolkodásmód és szokásrendszer különbözősége szolgál az összehasonlítás alapjául. Az önéletíró az összevetéshez az anyagi javakban talál mértéket, s ennek eltérő nagyságrendjével rögzíti a két pólus áthidalhatatlan távolságát. Apja nővére, Borca néni büszkén meséli, hogy édesanyjától tizenöt forintot kapott hozományként, amin egy malacot vett. Az önéletíró az olvasót közvetlenül megszólítva a két világ átjárhatatlansága mellett érvel, s nem kétséges, hogy megértésével az apai ágat tünteti ki: „Most tessék arra gondolni, hogy Pálalagi József, a beregújfalusi pap, *hatvan hold földet tudott venni*, nagy házzal. Mikor lesz abból a tizenöt bankó – forintos malacból hatvan hold föld? Ezeknek a Móruczoknak még a fantáziája sem emelkedett soha olyan magasra, hogy a beregújfalusi földnek a teljes tizedrészt megszerezzék ... Micsoda vagyon lett volna az nekik ... Hatvan hold! ... Egy malac kielégítette minden vágyukat ...” (Móricz 1953, 36) Az olvasónak ugyanakkor fel kell figyelnie arra, hogy a visszaemlékező szinte átadja a szót apai nagynénjének, s ezzel nemcsak a szöveg alakulását rendeli alá a naiv mesélő kitérőkkel előrehaladó retorikájának, de megnehezíti a történettel szemben kialakított elbeszélői távolságának az érzékelését is. Az önéletíró azonban számos esetben félreérthetetlen jelét adja, hogy azonosul az apai család elsőszámú történetmondójának az erkölcsi felfogásával, amely viszont a felvázolt ellenpólusról nézve aggályosnak mutatkozik: „Borca néném, aki a saját édesanyjáról nagy lelki nyugalommal meséli el, hogy más volt az igazi apja, Farkas György, kóródi volt s »hozott egy rakás juszt az én anyám. Vót nekik hat vékás földjük, de amint kiváltották, tizenöt bankó forint jutott édesanyámnak.«” (Móricz 1953, 36) A sajátként elfogadott másik beszédének szó szerinti visszaadásába beíródik az önéletíró azonosulásának jele, amikor úgy adja át ismételtelen a szót, hogy az *biztatásként* is felfogható: „Mondja tovább Borca néném:” (Móricz 1953, 36) Az önéletíró az elbeszélés számos pontján átváltozik naiv mesehallgatóvá, s fokozott várakozásában mintha siettetné a családi legendák megőrzőjét, hogy mielőbb térjen rá apja történetére. Közvetlen vallomásra akkor ragadtatja magát először, amikor a történet apjához ér, s ő válik a visszaemlékezés főszereplőjévé: „Ennek az embernek s ennek az asszonynak a fia volt az én apám. Most már honnan hozta ő a nagy-

szerű, frissítő, életadó tavaszi levegőt, a didergő csíradermesztő hideg pusztulásba? ... Ez bizony a legnagyobb csoda s ez az, amit soha nem tudtam eléggé fölbecsülni.” (Móricz 1953, 37) Jellemző, hogy közeli ismételt említésekor Móricz Bálint nevét szinte kivétel nélkül „az apám” egyes szám első személyű birtokos személyragos értelmező kíséri: „Bálint pedig, az édesapám, csak nevetett rajtuk” (Móricz 1953, 37) „Előtte két nappal azt mondja Bálint, az apám.” (Móricz, 1953, 38)

Apja bukása a családi biztonság földrengésszerű összeomlását, az életrend gyökeres átalakulását eredményezi. Az apját mintaképnek tekintő fiúnak el kell viselnie a nevek azonosságából szükségszerűen rá háruló szégyen terhe mellett, hogy idegen környezetbe kerül. A gyermeki tudat számára a védettséget nyújtó otthon után az ismeretlen, kényszerűen választott lakóhely a maga fenyegető térbeli idegenségében őrződik meg az emlékezetben. Legmegalázóbb emléke, egy csúfondáros szó, a *Cic móríc*, bukott apja ragadvány neve, amely egész életére megrendíti önbecsülését, összetöri önértését, s gyógyíthatatlan lelki sérülést okoz. A gyermeki tudat számára felfoghatatlan, hogy ártatlanul megbélyegzi a falu őt és családját. Az elbeszélő saját kirekesztésén át érti meg a visszaemlékezése írásakor, 1939. április 18-án tárgyalt zsidótörvény javaslatot: „»Cic móríc« s el kellett magunkat szánni a halálra, a kiközösíttetésre, a számkivételre: ezért kellett elbujdosni a faluból, ki kellett vándorolni, hogy ne halljuk többet a kórust, öregek és fiatalok, gyermekek és aggastyánok röhögve, vijjogva, ugatva kurjantottak fel, ha egyet megláttak közülünk: »Cic móríc«” (Móricz 1953, 309)

Az elbeszélő önéletrajzi én és az önéletrajzi elbeszélő viszonya.

Az emlékezés példázatszerűsége

Az emlékezésekben megszokott elbeszélő helyzetet általában a fölidéző és a fölidézett tudat közötti váltások határozzák meg, de az *Életem regényében* az önéletrajzi elbeszélő születése előtti időszak megjelenítésében ez a kettősség értelemszerűen nem képződhet meg. A személyes emlékezet csakis az egyén életével kezdődhet, s nem terjedhet ki azt megelőző eseményekre, mint ahogy a meghalás pillanata lehet elvben az életrajz utolsó eseménye.³ Az *Életem regénye* elbeszélője nem saját életeseményei közül válogat visszaemlékezésének az első részében, hanem különböző nyelvi világok részeként létező emlékek, családi legendák közül, s így szerkezetileg a megelőző diskurzusokhoz fűződő viszonya helyettesíti a hiányzó elbeszélő önéletrajzi ént. Ezek a nyelvi játékok a felnőtt emlékezőnek legalább olyan fontosak a családi emlékezet elsajátítása érdekében, mint a gyermeki tudatnak, amely ezeken a közvetítő nyelveken át ismeri meg a környező világot. Valójában erről is szólnak a születés előtti időszak elbeszélései, hisz nyilvánvaló, hogy a fogékony gyermekkor hosszú tanulási folyamatában halmozódtak fel a családi emlékezetben megőrzött történetek, s ez utóbbiak lévén inkább nyelvi, mint empirikus tapasztalatok beszédformaként, nyelvi eseményként őrződtek meg. Ezzel magyarázható, hogy az „adatközlő” nyelvek voltaképpen a beszédcselkvések mentén, a nyelv teremtő működésének figyelemmel tartásával teszik hozzáférhetővé a létesülő emlékezést. Elbeszélő és elbeszélő tudat, emlékezés, közbejövő nyelv és identitás összefüggéseinek belátásához a regénynyelv eredendő többrétűségét állító Bahtyin beszédelméleti fejtegetései hívhatók segítségül: „Eredetileg másokon keresztül ébrednek önmagam tudatára: tőlük kapom a szavakat, a beszédformákat, a hangszínt, s ezekből alakítom ki önmagamról kezdeti elképzeléseimet.”⁴

Az önéletíró úgy veszi át apja testvérének beszédét, hogy abban kifejeződik az elbeszélte gyermeki tudat, amennyiben azon rajta hagyta nyomát a nyelvként elsajátított családi legendárium. A *diszkurzív emlékezet* működése szempontjából már nincs akkora jelentősége annak, hogy az önéletíró tulajdon születése előtti vagy utáni eseményeket idéz-e föl. A nyelvi örökséggel azonosított családi emlékezet fontosságát hangsúlyozza az önéletíró, s ezáltal némi túlzással az *én színrevitelének* azt az értelmezési lehetőségét is felkínálja, mely szerint az önéletrajzi személyiséget őt megelőző diskurzusok jelenítik meg. Ez azt jelenti a maga összetettségében, hogy az önéletrajzi ént mások rendezik meg önmaga számára.

A nyelvre való ráhallgatás igénye az *Életem regényében* kifejezi az emlékező vágyát, amely arra irányul, hogy szembesüljön önmagával. Ebben a szövegtérben viszont a nyelv elsősorban nem történeteket, eseményeket, ténylegesen elhangzott kijelentéseket közvetít, hanem diskurzusba foglalt értelmezési módozatokat, amelyek lehetővé teszik az emlékezethez való hozzáférést.

Milyen nyelvfelfogás értelmében mondható az, hogy az *Életem regényében* a családi legendáriumot közvetítő nyelvektől nem választható el az önéletrajzi szubjektum megalkothatósága? Az elbeszélő nem távolítja el saját beszédétől modális vagy egyéb nyelvi eszközökkel az apai nagynéni történetmondását. Formálisan „szó szerint” idézi az ismétlődő történeteket, s ezek jelentik kísérő magyarázatainak a kiindulópontját, de az általa megszólaltatott hang és a saját nyelvhasználat különbözősége, valamint az értelmezői horizont kitágulása jelzi, hogy a megelőző diskurzusokban a *kifejeződő* igazság fontos számára, s nem a tényszerű hitelesség. Ezzel a szemlélettel magyarázható, hogy a személyes érvényességhez szükséges hatás kiváltása érdekében a mese, s az epikus énekmondás sztereotípiáival jeleníti meg az árva fiú felemelkedésének sorsdöntő eseményeit. A mese s az eposz műfaji értelmezője segítségével állítja színpadra apja első hőstettét: „Áldozócsütörtökre volt kitűzve az esküvő, 1878-ban. Előtte két nappal azt mondja Bálint, az apám:

– No, mamó, hát maguk meg pakoljanak.

– Hova?

– Be van fogva az ökör, viszem magukat a házba.

– Hő, csak a fejére kulcsolja nagyanyám a két kis vaskos barna kezét s nekiereszti a harsonájának jajgató, égszakasztó sikítását. Végig a falun.

A Papó is rákanyarított a káromkodásra amúgy katonásan.

– Agyonütlek – kiabálta ha az én rétyenrittymhoz hozzá mersz fogni.

Fejszét emelt a mostoha fiára s ordított, ahogy csak a falun tudják elordítani magukat a gyilkolásban az emberek.

De az apám fogta a faragó bárdot s nekiállott:

– Ide vágjon kend, az istenit!

S a Papó vitézül dobta el a fejszét és menekült a fia útjából.” (Móricz 1953, 39) Az elbeszélésben voltaképpen minden azért történik, hogy szülei házasságát megértse az emlékező.

A továbbiakban az elbeszélte önéletrajzi én és az önéletrajzi elbeszélő viszonyát az önéletrajzi elbeszélő szerepköreivel együtt érdemes szemügyre venni, e két elbeszélés-poétikai tulajdonság egymást feltételezi az *Életem regényében*. Lejeune önéletrajz meghatározásának a feltételeit csak részben teljesíti Móricz regényes önéletrajza. A szerző, az elbeszélő és a főszereplő nevének azonossága ellenére nem magától értetődő az elbeszélő és a történet viszonya. Első személyű az elbeszélés, de nem az önéletrajzi el-

beszélő a regény főhőse, hanem az apai és az anyai ősök emlékezetéből felidézett családtörténetre. Másfelől az önéletrajzi elbeszélő saját hangján csak ritkán szólal meg, mert jobbára nyelveket kölcsönöz, s a grammatikai formákat is váltogatja, az egyes szám első személyt a harmadik személyű történetmondáshoz közelíti, amikor családtagjainak a személyes visszaemlékezéseit jelölt idézetben adja közre.

A szerző és az elbeszélő nevének azonossága azonban a családi származás lehető legrészletesebb elbeszélése révén folyamatosan megerősíti az önéletrajzi szerződésszerű következő azonosságot szereplő, elbeszélő és szerző között: „1807 óta hol Mórutznak, hol Móricznak, hol Móricznak írják a családnévet a kömörei és csécsi mátrikulák. Kiejtésben Móruzsnak is mondták.” (Móricz 1953, 25) Ezek után is nyitva marad azonban a kérdés, hogyan jellemezhető e regényes önéletrajzban az elbeszélő és az elbeszélő önéletrajzi én viszonya, amelyről sem a szöveg világszerű olvasása, sem a mű szerzőjének életrajzi háttere nem adhat választ, csakis a jelölőfolyamat, s az összetett elbeszélői nyelv vizsgálata. A regényes önéletrajz retorikai megalkotottságában megnyilvánuló nyelv- és subjektumszemléleti összetevőket érdemes alaposabb elemző figyelemben résziesíteni.

A két pólus című fejezet elbizonytalanítja a társadalmi helyzet meghatározására eddig használt irányjelzők a lent és a fent jelentését. Az özvegy papné, tehát az önéletíró édesanyjának családja menthetetlenül csúszott le a paraszti életbe, ugyanakkor anyai dédapja, a csécsi pap felfelé házasodik, bárókisasszony ivadékát veszi feleségül, akinek anyját és nagyanyját „itt felejtették” a faluban. Származási rendjét tekintve az önéletíró anyja végső soron árván marad, akárcsak paraszti származású apja. Emelkedés és süllyedés egymást kiegyenlítő játéka jellemzi az apai és anyai ágon belüli mozgást: az anyai nagypapa emelkedő pályát írt le, anyai nagyanyja ereszkedőt, sőt, hanyatlót. Szembetűnő, hogy az elbeszélő rendszeresen az „özvegy papné” megnevezéssel említi anyját, s ezáltal úgy távolítja el magától, hogy egyszersmind az ősök származásának fontosságát hangsúlyozza, s ezzel mintegy saját elszakadási kísérletének a lehetetlenségét sugalmazza.

Az önéletíróhoz közelebb állnak az emelkedő ősök. Erre a hangnem- és látószög-váltásokból lehet következtetni. A süllyedő anyai ágon belül is felemelkedő dédapjának tehetségéről emlékezik meg csodálattal: „Szép, szokatlanul magas, legalább öles magas férfi volt, sportember s a környék egyik legtekintélyesebb, ezerholdas földbirtokos családjában egy árvalányhajra vetette szemét, akit harcok után feleségül is vett, s aki miatt kellett elmennie nemsokára, Csécsére.” (Móricz 1953, 27)

Az önéletíró az értekező szerepkörében kísérletet tesz a leszármazási rend jelképes értelmének, a családtörténet jelentésének kitágítására. Az apai és az anyai természeti alkat, a két „ellentétes pólus” szembeszegülését fölnagyítja, s nagyléptékű történelmi folyamatokra vetíti rá: „a Móriczok az ismeretlen magyar néptenger mélyéből emelkedtek felfelé, míg a papné ivadékai az ismeretlen magyar feudális magasságokból hullottak egyre lejjebb, mint a meteortörmelék.” (Móricz 1953, 27) Hasonlóképpen elveszti fel apja üzleti vállalkozásának kudarcát, a cséplőgép felrobbanását a magyar sor apokaliptikus látomásává: „Meghasadoztak akkor az ég kárpitjai s a templom boltozata beroppant, mint a homokvár. Villámok cikáztak és dörgött az ég, csak fül nem volt meghallására s szem megértésére. ... Nyugodtan vállalom, hogy abban a pillanatban megtörtént a magyar falu felbomlása egy új s másnemű elemmé.” (Móricz 1953, 131) Az anyagi összeomlás, apja erkölcsi bukása anyját rendkívüli helytállásra készíteti, ezért mondhatja a visszaemlékező, aki ebben az átváltozásban is meglátja a jelképes ér-

telmet, hogy „Ekkor született meg édesanyám ...” (Móricz 1953, 133) Az önéletíró nem kevesebbet állít, mint hogy „ez a két egymástól oly rendkívüli távolságból szembe került különös, parányi és elcsillanó kis lény azt a roppant és megrendítő magyar sorsot képviselte, amely a jövő generációkban az egész magyarság sorsát mutatja.” (Móricz 1953, 27) A családtörténet a példázat felé közelít a regényes önéletrajz ezen pontjain. A nemzetfogalom átértelmezésének igényével magyarázható, hogy az önéletíró tanító célzatnak rendeli alá a történetmondást. Jellemző, hogy a mese alakzatai köré szerveződnek a szemléltetésként bemutatott példák: „Ott a kis legény, aki termetre a legkisebb a faluban s indulatra és ambícióra a legnagyobb. Ott a kislány, aki oly tehetetlen, mint egy pihésgalamb és semmit se akar, semmit se vár. S míg az árvalegény úgy él, nő és cselekszik, mintha ő volna a fajtájának egyetlen képviselője, mit sem tudva múltakról, elődökről, ősökről, addig a kislánynak a báró Bánhidya, báró Bánffy anyáiról szól minden emlék és várton várja a maga királyfiát.” (Móricz 1953, 27) Nincs mit csodálkozni azon, hogy az önéletíró apja az, aki „megérkezik a falu túlsó végéről a parasztleány képében.” (Móricz 1953, 27) A mesei alaphelyzet, a szereplők és a cselekedetek falusi környezetbe helyezve ironikus színezetet nyernek, de ez a hangnemi öszszettség csak javára válik az elbeszélésnek, amely túlságosan is közel kerül a személytelen példabeszédhez. Ebben az esetben a családtagok egy allegorikus történet szereplőivé válnak, az önéletíró és az elbeszélő önéletrajzi én viszonyát pedig a történelmi példabeszédet mondó tanúságtevő helyzete határozza meg. A személytelenségnek az is oka lehet, hogy a visszatekintő elbeszélést hosszú ideig a családi adatok, nevek, helyszínek, időpontok, tárgyi emlékek összegyűjtése vezérli, mely ugyanakkor tartalmazza a mesei, mitikus értelmezők révén az általánosítás mozzanatát, ez utóbbi viszont személytelenítő, delokalizáló és detemporalizáló hatású. Másfelől a közbejövő adatközlő nyelvek egyszerre működnek teremtő és megismerő módon, ezért is ismétlődnek meg a genealógiai elbeszélések, amelyek képtelenek lezárni az önéletíró születését előkészítő diskurzust, sőt, újabb bővítményekkel egészítik ki, mintegy elfedve az eredet-történetben azt, ami az önéletíró sajátjának mondható. Mintha az elbeszélő késleltetné a maga születését az ellentétes pólusok jelentésének a tanulmányozásával. Az aprólékos adatolás, az előtörténet részletező, lassú elbeszélése felfogható a személyiség feltárulkozásának vágyaként. A végeláthatatlan leszármazási láncolat a személyes szembenézés kerülőútjának jelölésére hivatott, amelyet az önéletrajzi elbeszélő azért jár végig, hogy az eredet felől szembesüljön önmagával.

Amikor az apjáról beszél, valójában saját azonosságtudatának a megerősítése vezérli a visszaemlékezést, mert számára az apai örökség a mértékadó. Apja ugyanis képes volt felülkerekedni a neki rendelt sorson. Az önéletíró értekező kitérőinek voltaképpeni szerepe abban mutatkozik meg, ahogy visszatér az elbeszélés az apa alakjához. A falusi élet mozdulatlanságáról, merev társadalmi szerkezetéről, a közösségi élet szigorú szabályairól szóló fejtegetések kiemelik a törvény hatálya alól kivételt jelentő apai életút rendkívüliségét: „senki sem lehet különb, se gyengébb, mint amilyennek kell lennie annak a névnek, amit visel. Egy ötholdas parasztfiú egyáltalán nem lehet bátrabb, erősebb és virtuosabb, mint az ötvenholdasnak a fia. Ha természetből az, akkor a hibát korrigálnia kell azzal, hogy eltitkolja, mint valami betegséget, vagy testi hibát. Amit Móricz Bálint csinált, az fellázította az egész falut.” (Móricz 1953, 29) A kiválás fel-emelő tudata azért oly erős a visszaemlékezésben, mert a fiú, aki apja nevét viseli, osztozik az érdemben.

Az elbeszélő az apa történetére alapozza regényes önéletrajzát. Jellemző, hogy a mű első részének a második fejezetében hangzik el először az elbeszélés jelenében az önéletrajz egyes szám első személyben megfogalmazott megnyilatkozása, amely valójában az apa felemelkedő életútjához szolgál háttérként. A vasúti fülkében, a vásárra menő utasok látványában a falusi élet változatlanosságát ismeri fel: „Ötven év óta nem változott a falu képe. A mai vénasszonyok, az én volt kisiskolás kislány kortársaim, akik mára felvették az akkori öregasszonyok ruháját, erkölcsseit és babonáit. Ötven év alatt avatatlanok számára semmi sem javult.” (Móricz 1953, 29)

Az *Életem regénye* a kiválás története: az önéletrajz kiemelkedik a szegényparaszti létből, amelynek éppenséggel a születés végzetes meghatározottsága az alaptörvénye: „A falu életének energiakészlete elsősorban arra fordítódik, hogy a bolygók egymás között a távolságot pontosan betartsák. S úgy van eleve elrendelve, hogy senki soha többre ne vihesse s lehetőleg senki le ne szállítsa azt a pályáivet, amit örökölt elődeitől. Többre senki ne vihesse, mint ahol apja hagyta, s mindenki megtartsa az apai pályát.” (Móricz 1953, 28) Az önéletrajzi elbeszélő életútja annyiban feleltethető meg e törvényszerűségnek, amennyiben apja örökségének folytatója, hisz maga is kiválik a falusi létből, s íróvá lesz. Tanúságtévőként regényes önéletrajzának célját vélhetően a megőrzésben, a kultúrahordozó emlékezet fenntartásában látja, s nem utolsó sorban a személyes sors példázataiban, a végzetes meghatározottságot jelentő születés törvényének felülírásában. Az apa történetének elbeszélése szerint a személyiség kialakulásában a tehetség, s a bátorság a meghatározó a neveléssel szemben. Az alacsony származás, s a durva beszédű mostoha apa teremtette környezetben senki sincs, aki az árvagyereket viselkedésre, munkára tanítaná. A visszatekintés távlatából ugyanakkor az árvaság nemcsak hátrány, de előny is, mert apját szabaddá teszi, kivonja a falu törvényének hatálya alól.

Az önéletrajz anyai nagyanyja pap lánya, első férje is pap volt, aki fiatalon meghalt: „Ez volt az a pap, akit többször megírtam.” (Móricz 1953, 30) Miután özvegyen marad, „Ahogy az már törvény, az özvegy papnét az egész falu martaléknak tekintette ... El kellett mennie, ahol férfi van a védelmére. Így ment haza Csécsére.” (Móricz 1953, 31) Apai nagyanyjának az öccse nem taníttatta a gyerekeket, hanem „mezei munkára használta őket.” (Móricz 1953, 31) Az özvegy papné azért adja hozzá Móricz Bálinthoz a lányát, mert „kellett egy férfi a házhoz.” (Móricz 1953, 31) Az önéletrajz apját jóval nagyobb figyelembe részesíti, mint édesanyját, akit leánykori nevén említ: „Szegény Pallagi Erzsébet, aki olyan igénytelen volt, annyira szerény és szépség nélküli, halálosan megrémült.” (Móricz 1953, 31)

Az önéletrajz addig beszél részletesen a születése előtti időszakról, amíg össze nem kapcsolódik a két pólus, s ezzel megindul „két nagyszerű léleknek negyven évig tartó harca. Nagy szerelmi harc volt, kilenc gyereket termelt s ebből hetet neveltek fel örömkre és sok bánatukra.” (Móricz 1953, 31)

A színre vitt önéletrajzi szubjektum megoszlása

Az önéletrajz, aki a maga házasságának véletlenjeit sem egykönnyen képes feldolgozni, az elbeszélés jelenében megfogalmazott vallomásával mintha önéletrajzának a felépítését, belső arányait is jellemezné: „Én egyetlen dologgal sem foglalkoztam annyit, mint szüleim házasságával. ... szüleim élete az én életrajzom szerves részét képezi. Ők már éltek, cselekedtek értem, születésem előtt, s ha ismerni akarom saját magamat,

ismernem kell azokat az összetevőket, amelyek ezt a lényt s életet előidéztek.” (Móricz 1953, 39)

Miután az önéletrajzi elbeszélő a rokonság elbeszélései alapján bemutatta Móricz Bálint és az özvegy papné lánya házasságához vezető folyamatot, az életük alkonyához érkezett két főszereplő távlatából is fölidézi ezt az időszakot. Szülei hangját megszólaltatva apja és anyja visszaemlékezéseinek hallgatója és tolmácsolója egyben. Nem egyesíti az önállósuló szövegeket a saját elbeszélésében, sőt, tulajdon megnyilatkozásait is mintegy idézi a másik kettő mellett, s így egymást váltva eltérő nézőpontokból megfogalmazódó életrajzi visszaemlékezések hangzanak el. Az önéletíró megjelenített beszélgetőtársként az emlékezések alakítója is egyben, akinek a figyelme előtt megnyílnak a vallomást tevő szülők. A beszédhelyzet a lelki felszabadulást hozó gyónás helyzetére emlékeztet, amelyben a fiú azért mondatja újra szüleivel a történeteket, hogy megszabadítsa őket szenvedéseiktől. Másfelől így nem vonja a figyelmet saját önfeltárlkozására, mely éppen a legjobban szeretett lények jóvátételének szenvedésének elmondásában ismerteti fel, hogy önmagunk megértése mindig másokra utalt. A megértés így felfogott kölcsönössége egybecseng azzal az antropológiai megfigyeléssel, hogy az én a másokra történő utalással alakul ki: „Minden énnel szemben ott a másik én ... Az ember úgy ragadja meg a másikat, mint önmagát, mert önmaga a másik is.”⁵

Fel kell figyelni arra, hogy az önéletrajzi elbeszélő miután szülei egy-egy vallomását emlékezetből felidézi, és visszatér az elbeszélés jelenéhez, személytelen művelődéstörténeti fejtegetésekkel hozakodik elő, a legkülönbözőbb tárgyakról értekeznek, jelesül a házasság szentségéről, a falu szelleméről, a társadalmi élet formáságairól, az erkölcsi nevelésről, s mindeközben azt hangsúlyozza, hogy ő maga pusztán szülei többször elmondott visszaemlékezéseinek a lejegyzője. Akkor fordítja a figyelmét magára, ha lejegyzéseit újraolvastva a másik élet tükrében öröklött természetének megvilágító erejű magyarázatára talál. Az olvasás efféle eseményére lehet példaként említeni a házasságtörő apa ölelkezését szeretőjével, amelyet akkor sem szakít félbe, amikor haza parancsolja szemtanúvá lett feleségét a lakodalomból. Az önéletíró gondolkodásmódjára jellemző lehet, hogy e jelenet fölidézése nem elsősorban az emberi méltóságon esett sérelemmel szembesíti, hanem tulajdon természetével, vagyis azzal, hogy apjával ellentétben ő maga teljesen átadja magát a szerelmi szenvedélynek. Apja szenttelensége érteti meg vele, hogy mennyire másképp fogja fel a szerelmet: „Én azt tartottam szent érzésnek, ha a szerelmi dürrögés idején mindent kidobok a hajóból s a végletekig fokozom a szent örületet. Magam is tudtam, hogy tulajdonképpen nem volna szabad azt tenni, amit teszek: anyagi és lelki érdek egyformán ellene van a vak és önmegalázó és túlzott szerelemnek, de belém az volt belém iktatva, hogy ez a legnemesebb emberi kötelesség, ez a szerelmi vakság és örület.” (Móricz 1953, 42) Anyjától a nemes érzelmeket kapja: „A szeretet, becsület, barátság, jóság, önfeláldozás, s mindennek a csúcsa a szerelem volt az ő álma, ideálja és istenülése.” (Móricz 1953, 42) Későbbi visszaemlékezései azonban összetettebbé teszik ezt a képet. Hogy példát is mondjak: az önéletíró nem feszélyezi gyerekkori titkainak a kibeszélése, s ebben apjára hasonlít. Mintegy jelentéktelen adalékként meséli el fesztelenül, hogyan rohanta meg a vad érzéki vágy, amikor megkóstolta a tejet a tehén tőgyéből: „A tehén még ma is valahogy anyai lény nekem. Ez az egy mozdulat örökre hozzáköt az állati léthez, sőt erotikailag érdekelt vagyok.” (Móricz 1953, 130)

A két ellentétes pólus együtt határozza meg az önéletíró örökségét, amelyet jobbra értekezőként közelít meg, miután továbbadja szülei lejegyzett szavait. A szöveg-szerveződést vezérlő beszédhelyzet szemléltetése mellett a középosztállyal szembeni elfogultságának egyik jellemző példájaként is említhető, hogy anyja erkölcsi idealizmusához az alábbi magyarázatot fűzi: „az egész kor ezekkel a terhes, gyakorlatilag oly nehezen keresztülvihető ideákkal volt tele. Ezeket tanították az iskolában, a prédikáló széken; minden öreg minden fiatalt ezzel támadott meg, ez volt az a vallás-erkölcsi nevelés, amelyet a liberális korban talán a legmagasabbra fokozott a középosztály ... ezeket az álmokat és elveket és eszményeket csak egy teljesen eltartott osztály tűzhette ki magának követendő igazsággul.” (Móricz 1953, 42) Nem teljesen megalapozatlan a sejtélem, hogy ezek a látszólag személytelen szavak szülei házasságára is visszahullanak, s bizonyos értelemben elmarasztalóak a házasságba békétlenséget hozó anyai eszméket illetően. Erre lehet következtetni abból, hogy apja gyakorlatias gondolkodását viszont nem először magasztalja fel: „Édesapám ... nem részesült ebben a jellem-műlovarda magas iskolában. A madár, az állat egész nap eszik: így hordott ő, mint egy fecske a fiainak eleséget s minden szem búzáat a magáéna tekintett, amit fel tud kapni.” (Móricz 1953, 43) A házasságot nemcsak az apa fogja fel vállalkozásként, hanem ősei is, a Móriczok emblémája ezért lehet az alfejezet címe: *Vállalkozók*.

A család leszármazási vonalát követve az önéletíró személytelen fejtegetéseinek tetemes része a nemi szerepekről, s a házastársak feladatmegosztásáról szól, s ezeknek az eszményeknek az olvasó emlékezete szerint édesanyja csak részben felelhet meg: „Az a szabályos és normális, hogy az asszony pontosan az anyja mintájára rendezkedik be s a saját családjába olvasztja be a férjét, akinek az összes családi vonatkozását elnyírja s megszünteti.” (Móricz 1953, 50)

Az apai földműves család emlékezetét nem az egymást váltó nemzedékekben felhalmozódott közös kultúra, hanem a természethez igazodó élet ritmusa alakította: „A tavasz már kimossa az emlékezetből a telet, a tavaszt a nyár. A falu kis házaiban nem marad jel, hír, emlék azokról, akik előbb lakták.” (Móricz 1953, 52) Az önéletíró meg akarja ismerni apai őseit, ezért gyűjti össze s adja közre nagynénje előadásában az összes róluk megőrzött történetet. Elmondásuk során mindvégig apja jelenti önazonossága megteremtéséhez a mintaképet. Emlékezet és képzelet határainak az átjárhatóságára vet fényt, hogy a jegyzeteiből újraírt jelenetek egyikében váratlanul ismeri fel, hogy nagyapjának, akiről egyetlen történet maradt fenn, s az is a haláláról, „pontosan vállalhatom ... minden szavát s mozdulatát, mintha magam cselekedném.” (Móricz 1953, 53)

Az önéletrajzi elbeszélő e fordulatot hozó tapasztalattal nem pusztán azt a kézenfekvő felismerést sugalmazza, hogy a személyiség önmagáról alkotott képe időben változó, de egyszersmind azt is, hogy nem a jövő, hanem éppenséggel a felszínre kerülő múlt idő felől van kitéve a személyiségkép átformálódásának: „Igy mondta el Borca néném, édesapám egyetlen testvére, 1923 májusában, itt Budapesten, az édesanyám lakásán; már akkor édesapám halott volt négy év óta. Borca néném 79 éves volt és nagyon hasonlított édesapámhoz. ... Előadása rám megdöbentő volt: ebből a néhány szóból kísértetiesen ráismertem saját magamra. Szinte remegtem, hogy most már értem magamat: ez vagyok én.” (Móricz 1953, 53) A személyes emlékezet kiterjedése azonban az *Életem regényében* lényegében az első tíz évre korlátozódik, s erre csak a regényzárlat ad közvetlen magyarázatot: „Újraéltem egész életemet. S nem is kívánok

többé magammal foglalkozni. Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Irhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról.” (Móricz 1953, 322)

Kép és képmás helyettesítő játéka

A családtörténeti elbeszélés az eredet, a leszármazás, az öröklés rendjét követi, s helyettesítő képmások felkutatása a célja. Az elbeszélés kiteljesedésével a szereplők egymásban tükröződnek, alakmások rendszerét hozva létre: „Edesapám ... tökéletesen az volt, mint az anyja. Be lehet helyettesíteni észjárás, nyelvjárás és cselekvő akarat szempontjából engem a nagyapám, őt az anyja helyébe.” (Móricz 1953, 53) Az önéletrajzi a családi emlékezetből előhívott képmások tanulmányozásával alkotja meg önarcképét. A leszármazás történetéhez kapcsolódva pillanatnyi képzettársítások közbevetésével bontakoztatja ki saját életeseményeinek elbeszélését, amely *másodlagos* szerepet játszik tulajdon életrajzi regényében, amennyiben a családi háttér válik előtérre, a felfedezett képmást láttatva önarckép készítése közben.

A kölcsönös helyettesítések végtelen játékában az önéletrajzi elbeszélő személyisége mintegy megoszlik az alakmások között, miközben az elbeszélés körkörös mozgáspályát ír le a tulajdonságok öröklődésének láncolatát követve. A genealógia folyton újrakezdődik, következésképp az ismétlés lesz az elbeszélés egyik legfőbb formaszervező elve. A múltból előrevetülő jövő, s a jelen távlatából újraértett múlt közötti mozgás határozza meg az önértelmezésre vállalkozó beszédhelyzetét. Anyai nagyapja halálát elbeszélve jut el nagyanyján és apján át saját gyermekéig az alábbi szövegrészletben: „Én ugyanilyen feleséget kerestem, akiben az én passzivitásomnak ellenképe a szinte meg nem gondolt aktív akarat volt meg. S mért mondta azt mingyárt, hogy *ha meghalok, férbe menj*. Azért mert szerelemben éltek ... A felesége úgy felelt, ahogy az apám felelt volna: csak annyival gyöngédebben, hogy asszony volt, ezért kezdte avval, hogy: Ó bolond. De lényeg az volt, hogy: ereggy haza, *csak aggatsz a munkába*. Mintha az apámat hallanám: »mi az, fiam, meghalsz? ereggy haza! Itt csak láb alatt vagy! Nekem még ki kell faragni ezt a talpat ...« Ó is tréfál, bizonyosan inkább volt tréfás nyelvű, mint a saját anyja, aki viszont a nemző apjához, ama bizonyos hajóács Lengyel Pálhoz hasonlíthatott ... (s itt eszembe villan, mért lett edesapám éppen ács? Biztos, hogy tudta, hogy az anyai nagyapja nem egy kóródi paraszt, hanem a hajóács ... Hát ha a nagyapja ács, akkor ő is tud az lenni. Így jött át ennek a régi ácsnak a vállalkozó lélek kulcsa a lányán keresztül az apámba s én talán valamelyik lányomnak adtam ebből valamit.” (Móricz 1953, 54)

Az idézett elbeszélésmintában az íráskép, az idézőjelek, a közbeékelések és a kihagyások is láthatóvá teszik a helyettesítések végtelen játékát, a visszaemlékezés körkörös mozgását. A homodiegézisben elhangzó egyes szám első személyű megnyilatkozás zárójelbe tétele felfogható az én-elbeszélő háttérbe húzódásának jelzéseként. Az önéletrajzi ugyanis a veleszületett lelki tulajdonságok kutatása ahhoz a belátáshoz juttatja, hogy a sajátnak hitt énben valójában mások folytatódnak, s így a személyiség inkább mondható másolatnak, mint egyedüli példánynak: „Ha az ént ki akarom keresni, minél több hiteleset tudok meg a nemzőkről s azok nemzőiről, annál nehezebb valamit is lelteni, ami én, ami új, egyéni.” (Móricz 1953, 55) Az eredettől függő személyiség önállóságának a viszonylagossága ugyanakkor visszaható érvénnyel a családtörténet szereplőire is kiterjed. Vannak köztük ugyanis olyanok, akik nem saját életüket, ha-

nem a közösség által rájuk ruházott szerepet alakítják: „Nyilas István bátyám viszont nem egyéniség volt, hanem típus. Az volt, akinek a falu valósággal fölemelte maga fölé: tökéletesen tudta képviselni a falu törzsfőnökét.” (Móricz 1953, 57) Kép és képmás egymást helyettesítő játékában Nyilas István mintakép a falu számára, mely megszemélyesítve szinte önálló lényként viselkedik, és saját képére formálja a benne élő teremtményeket. „A paraszt élet nem tűr semmi kiválást a tömegből. A paraszt-törvény lenyírja az idegen származást, akár előkelő volt az, akár alacsonyabb: a falu minden tagja csak a falu egységébe hasonul bele, vagy kicsapódik ebből az egységből, mint a lúg.” (Móricz 1953, 62) A XIX. század második felében időző elbeszélésből kitűnik, hogy az anyai nagybácsi is házassági vállalkozó volt, tehát ebben a tekintetben a hatalmát megtörő Móricz Bálint alakmásának tekinthető.

A szemtanúk emlékezései azért oly fontosak, mert ők még látták a megőrzött emlékkép életbeli mását, s mint médiumok rajtuk át vezet út az ősök megismeréséhez. Visszaemlékezéseik az önéletrajzi elbeszélésbe illeszkedve kicsinyítő tükörként szolgálnak, amennyiben minden ellenkező látszat ellenére nem az eredet leképezése, a mimetikus illúzió felkeltése a céljuk, hanem a teremtő emlékezés példázatszerűségének a felmutatása. E tükörszerkezet reflexiójára jó példa lehet az önéletíró megjegyzése, amely az elbeszélés említett mintázatának az értelmezéseként is felfogható: „Az emberben a pillanatnyi érdek mindig olyan torzítást végez az adatokon, ami kedvez a hipotézisnek.” (Móricz 1953, 61) Hiba volna tehát készpénzként elfogadni az önéletíró magyarázatát, mely szerint különös családtörténete határozza meg a regényformát. Sokkal inkább a visszaemlékezések fent említett tükrös szerkezetei, s a példázatszerű értelmezés iránt fogékony önéletíró látásmódja a mérvadó: „Nem tudok szabadulni az egyszerre s együtt rohanva feltóduló emlékektől s mindenben a végzetes harc egy-egy szimbolikus pillanatát látom.” (Móricz 1953, 83) Az írói szemlélet is felelős tehát azért, hogy kép és képmás helyettesítő játékának az egyik mintázataként látvány és látomás, érzékletes kép és jelképes értelem kettős szerkezetei jönnek létre az elbeszélésben, melyek hordozóivá lesznek az emlékezés példázatszerűségének. Jelképek figurális rendszerei szerveződnek a szülők ellentétes pólusai köré, s a külső és a belső tulajdonságok hasonlósága alapján a származás, a műveltség, a lelki alkat különbségeinek a tárházat kínálja fel értelmezésre a regényes önéletrajz, már-már zavaró bőségben, életkép és jellemkép ismétlődő alakzatainak véget nem érő sorozatait újraalkotva. Jelentőségeltjes emlékképekben mutatkozik meg a két pólus ellentéte, az alakok és a cselekedetek jelképes értelme. Emlékezhetünk a visszatérő mintázatra: a házasság az egyéniségek állandó harca, az apa nomád törzsfőnök, az anya alárendelt szolgáló személy. Az önéletíró számára láthatólag a fölemelkedés teszi jelképpé szülei életét, ez az elbeszélés gondos megalkotottságában is megmutatkozik, s csak másodlagos szerepet kap önértelmezésében a bukás, az elszegényedés, amelynek okait csupán a könyv harmadik fejezetének befejező részében kezdi el firtatni.

Az *Életem regénye* elbeszélője a főszereplőket, apját és anyját egymás ellentétes nézőpontjából is megjeleníti, majd a szembefordított vágyakat fantazmagóriaként leplezi le. A két szülőnek önmagáról és a másiktól alkotott képe, s kettejük viszonylatában ennek megfordítása, majd pillanatnyi nyugvópont gyanánt az önéletrajzi elbeszélő példázatszerű értelmezése képezi az önéletírás rendező elvét. Kép és képmás egymást helyettesítő játékában a visszatekintő fiú, aki „szakadatlanul a miérteket” keresi, minden alkalmat megragad, hogy apját és önmagát az *alter* és az *ego* elválaszthatatlan egységében mutassa fel.

A szülők voltaképpen többször is elvesztik régi énjüket: először, amikor az apa fel-emelkedik, az anya pedig lesüllyed, másodszor az életmódváltással, ahogy az apa kiszakad a paraszti létből, az anya pedig az értelmiségi környezetből. Az átváltozás azonban sohasem lehet teljes, s ez bizonyos értelemben a *kiválás kudarcát* jelenti az *Életem regényében*.

A család történet újratrása. Az önértelmezés lezárhatatlansága

„Ki lehetett az apa mintaképe?” – teszi fel a kérdést az önéletíró. Az önéletrajzhoz kapcsolódó episztemológiai elvárásokból kiindulva itt kézenfekvő volna arra gondolni, hogy az időben való visszahátrálás vágya a valódi eredet megismerését, az arcmások alatt rejtőző igazi arc megpillantását célozza. E szokványos feltételezésnek ellentmond, hogy az önéletíró a közvetítő nyelvek működésében maga sem tekinti elsődlegesnek az igazolható referenciális megismeréshez vezető szerepet, sőt, azt a saját önéletírásában kifejeződő igazság felől esetenként *hibának* gondolja: „Mindig büszke voltam erre a híres papra és híres halálára s milyen legendagyilkosság, hogy most azt látom az anyakönyvi családi értesítőben, amit a mostani pap kiállított a család minden tagjáról, hogy ez a nagyapám *július 11-én* fűt a Tiszába. Szóval, szegény csak éppen belefűt, de hiányzik az a romantika, édesanyám mindig emlékezett, hogy csikorgó tavasz volt ...” (Móricz 1953, 98) Az önéletrajz és a regény közötti határok átlépésével létrejövő szövegterben kétféle, s nem szükségszerűen konvergens valóságérzés érvényesülésével lehet számolni. Tény és kitalálás tehát nem aszerint különül el az *Életem regényében*, hogy az elmondottak igazolhatók-e empirikus eszközökkel. Amint arról már korábban esett szó, e feltételezésnek nem mond ellent, hogy az önéletíró lejegyzí a családtagok visszaemlékezéseit: „Negyven évvel később, visszaemlékezve ezekre a napokra, összeültem egyszer s kikérdeztem édesanyámat, ceruzával a kezemben jegyeztem, a jegyzetek itt vannak előttem.” (Móricz 1953, 115) A könyvben felhangzó, de megválaszolatlanul hagyott kérdés felvetését, mely így szól „Kinek mesélem én magamat?” a család történet újratrása teszi lehetővé, mely közegéül szolgál az önéletrajzi én elbeszélésének. A visszaemlékezés szereplői már mind halottak, de nem kétséges, hogy mindvégig magáról beszél az önéletíró miközben róluk szól. Az emlékképek átjutnak a visszatekintő tudat küszöbén, s közvetítőivé válnak az elbeszélő vallomásának, amellyel felelni próbál létezésének alapjait érintő kérdéseire. Ezek így hangzanak az *Életem regényében*: „Mi a szülőföld szeretete?”, „Miképpen tud megmaradni a falu ugyanabban az állapotban, amiben annyi századon át élt?”, „Hogyan él tovább az utódokban az ősök egyénisége?”

Az önéletíró már gyerekkorában megkísérli az én elvesztésének lehetőségét, s erre akkor ébred rá, amikor a balsikerű vállalkozás után szertefoszlik az apja alakját övező legenda, s új eszményi alakot kell választania a környezetében, akivel azonosulhat: „Megkaptam az új ideált. Ahogy Csécsén édesapám volt a hős és mintakép, most Laci bátyám kezdett azzá válni. S itt egy olyan álomkép után futottam, aki nem is törődött velem. Hogy összezavarodott a két életszemlélet. Itt egyszerre a falun kívül lettem magam. Többet paraszttal nem érintkeztem ... Úrigyerek lett belőlem.” (Móricz 1953, 153) Közel ez után, földézi azt az igézetes pillanatot, amikor hat éves korában a nyitott kapun benéz az istvándi kastélyudvarba, ahol az a főrendi lány él, akit gépész nagybácsija vakmerő ábrándozásaiban feleségül akar venni. Ez a képtelen lehetőség a kisfiú képzeletében is egyre nagyobb szerepet játszott, mert amikor befutott íróként társas összejövetelre kap meghívót a kastélyból, hirtelen átváltozik gyermekké.

Az én-határok átjárhatóságára közvetlenül is utal a feleségével lezajló szóváltása: „Ropant láz, amit bennem a levél keltett ...Rögtön mondtam, hogy vasárnap reggel utazom ...”

– És maga elmegy egy asszonyhoz, aki magát a felesége nélkül hívja meg?

Istvándi réműlettel néztem rá.

– Nem engem hív meg, – mondtam mentegetőzve – nem a maga urát hívja meg ... a Sári bíró szerzőjét ... a hirtelen divatba jött fiatal író ...

– S ez nem az én uram?

– Véletlenül összeesik a kettő, – tréfáltam s ezzel végképp felgyújtottam a házat.”

(Móricz 1953, 161)

Hiba volna eltekinteni attól, hogy e szövegrészletben az elbeszélő mentegetőzik, s válasza már csak ezért sem szerző és elbeszélő azonosságára lehet jó példa, sokkal inkább az önéletrajzi én nyelvi alakzatainak megoszlására, szétszóródására. Noha Paul de Man mentegetőzésre vonatkozó ítéletei közvetlenül Rousseau: *Vallomások* című művére vonatkoznak, a párhuzam mindenesetre feltételezhető e kétféle vallomásban elhangzó mentegetőzés retorikai szerkezete között: „a mentegetőzés ... mind kimondását, mind hatását, mind pedig autoritását illetően verbális: nem állítani, hanem meggyőzni akar, ami maga is »belső« folyamat, melyről csakis szavak tanúskodhatnak.”⁶ Az önéletíró „személyazonosságának igazolása” olyan elbeszélésben játszódik le, amely messzemenően kiaknázza a családtörténetet megőrző nyelvek létesítő működését.

Szembetűnő, hogy az önéletíró mennyire különböző nyelveket használ, akár egyetlen bekezdésen belül is. E különbségek föltehetően a nyelv által is teremtődő szubjektum föltételezésével függnek össze, másrészt arra vezethetők vissza, hogy a beszélő önazonossága nem választható el emlékező tevékenységétől. Ez azt jelenti az *Életem regényében*, hogy az emlékezet nemcsak történeteket, de az őket megszólaltatni képes nyelveket is megőrzi. Hogy példát is mondjak: felesége elől eltitkolja a meghívás elfogadásáról szóló táviratát, mert tudja, hogy Janka tárgyilagos stílusa bizalmaskodónak itélné a fogalmazást, amelyet az önéletíró „dzsentrí nyelvűnek” minősít, teljes joggal: „kegyelmes asszony parancsára örömmel jelentkezik...” (Móricz 1953, 163) A házastárs számára az önéletrajzi elbeszélő személyiségének a határát a társas együttlétük során kölcsönösen kimunkált, s tőle megszokott nyelv jelöli ki, s az önéletíró is igyekszik ebben az életkörben megőrizni a hozzá rendelt polgári méltóságot. Képzeltben, azonban a huszonöt évvel ezelőtti emlékhez társuló nyelven üzen nagybácsijának Istvándiba: „meg vagyok hívva irodalmi teára.” (Móricz 1953, 163) Látogatása egyetlen megörökítésre méltó nyelvi eseménye a grófnő hirtelen váltása szülőföldjének eleven nyelvére, amelyen a frissen hallott ökörtői tűzről tart előadást, amelyről az önéletíró jegyzetet készít, s ez alapján másnapra újraírja a történetet a Nyugat számára. A cikkből hosszan idéz önéletrajzában, s így a két elbeszélés egymásban tükröződik, felkínálva az olvasónak a nyelvi világok összehasonlításának lehetőségét. Az elbeszélő történetben az önéletíró értesíti az írás megjelenéséről a grófnőt, aki társszerző s egyben lehetséges olvasó, de nem nyilvánít véleményt. Először élőszóban, közönség előtt, újsághír alapján hangzik el a történet a grófnő előadásában, másodszor feljegyzések alapján – ahogy az önéletíró fölidézi – „én a szemé láttára jegyeztem le szavait”, harmadszor folyóirat közleményként, amelyből az önéletrajzi elbeszélő nemcsak idéz, de bizonyos részeit hosszasan elemzi is. (Móricz 1953, 167)

Kép és képmás másfajta tükörjátékát eredményezi, hogy nem feleltethető meg hiánytalanul a regényes életrajzban megnyilatkozó szemlélet az elbeszélő önértelmező

szavainak. Példaként említhető, hogy az önéletíró áthasonítja a mese és a legenda szemléletét, s kivételesen fogékony a közvetítő nyelv közegétől elválaszthatatlan csodás események, sorsszerű történések iránt, s az értekező szerepkörében sem idegen tőle az eszmények iránti lelkesedés. Akad rá példa ugyanakkor, hogy a visszatekintés jelenében a szociáldarwinizmus, s a milieu-elmélet álláspontjára helyezkedik: „A milió hihetetlen gyorsan okoz öröklési értékeket. Ha az egész öröklést tíz pontban állapítom meg, akkor ebből négy pontot az ellenkező nemű szülő, tehát fiúknál az anya származtat le, hármat az egynemű, tehát az apa. Egy pontot az apai, egyet az anyai ősökre szoktam venni s a miliónek s más külső és ellenőrizhetetlen befolyásnak egy egész pontot nyitva hagyok.” (Móricz 1953, 157) Az önéletírás jelenéhez képest múlt századi filozófiák saját célú felhasználása nem nélkülözi a reflexió rögtönzékenységének bizonyos elemeit. A játék mozzanatát is magában foglalva a kijelentés nemcsak állít valamit, de felkínálja ironikus értelmezésének a lehetőségét. Az elbeszélő matematikai pontossággal értékeli öröklés és környezet tudományos egyértelműséggel, mérhető adatokkal kiszámíthatatlan hatását, más szóval a kifejezni szándékozott eszmétől idegen műveletet hajt végre az állítás megfogalmazásában. Másfelől az olvasó emlékezete szerint sem feleltethető meg a családi származás elbeszélésében formált kép ennek az értelmezésnek.

Kép és képmás helyettesítő játékát eredményezi, hogy az önéletíró megemlékezik a nevéhez kapcsolódó szépirodalmi művek alakjainak, s életbeli másaiknak a viszonyáról. Az önéletíró szülei legjobb vonásait a maga számára mintaképnek tekinti, de nem képes folytatni ezt az örökséget, saját házasságában kudarcot vall, életképtelennek bizonyul az elsajátított szokásrendszer: „Én az apám, s anyám alapérzését és lendületét akartam belevinni a házasságba s legnagyobb megdöbbenésemre egyáltalán nem kaptam harmonikus viszonzást.” (Móricz 1953, 182) Az önéletíró önmagáról formált képe a másik nézőpontjából teljesen különbözik az életbeli modelljétől. E kétféle távlat összeegyeztethetlenségének következtében a társas lét „kölcsonös önkínzásá” torzul.

Az emlékezés jelenében feltámad az önéletíró kíváncsisága milyen volt a napilapok tükrében a politika gyermekkorának tetszőlegesen kiválasztott két évében. Az elbeszélő gyermeki tudat horizontján megjelenő kép találkozik az önéletrajzi elbeszélő mai tudása felől formált képpel, valamint az újságokból merített bőséges idézetekben megjelenő kép az egykorú szépirodalomból nyerhető képpel, s azzal a néma tudással, amellyel *Tisza Kálmán és korát* emlegetni szokás.

Az önéletrajzi elbeszélő a könyv végén jelenti be, hogy „életírása” tizenkét éves koráig fog tartani, s ez az öntükörnek szánt értelmezés abba az elbeszélésbe ágyazódik, amely éppen a befejezése felé közeledik, s az eddigiek során nem követett előrehaladó időrendet, inkább körkörös szerkezetet írt le az eredethez való szüntelen visszatéréssel, a családtörténet folytonos újírásával. (Móricz 1953, 299)

Az emlékek jelképes értelmének felnyitása, az emlékezés példázatszerű jelentésének a keresése nem jut nyugvópontra az *Életem regényében*. Az „életírás” mintha ismételtlen újrakezdődne az eredet felőli önértelmezés lezárhatatlanságát sugalmazva.

JEGYZETEK

1. Paul de Man: *Olvasás és történelem*. Bp., 2002. Osiris, 377.
2. Paul de Man: *Mentegetőzések. (Vallomások)*. in. Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Szeged, 1999. 378.
3. Dorrit Cohn: *Áttetsző tudatok*. in. Az irodalom elméletei. II. szerk. Thomka Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996. 105. – James Olney: *Autobiography: An Anatomy and a Taxonomy*. Neohelicon, 1996. 78.
4. Mihail Bahtyin: *Beszédelméleti jegyzetek*. In: A beszéd és a valóság. Bp., 1986. 524–525.
5. H. Plessner: *Der Mensch als Lebewesen*. In. Die Frage nach der Conditio humana. Frankfurt, 1976. 116.
6. Paul de Man: *Mentegetőzések. (Vallomások)*. in. Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Szeged, 1999. 378.

